

Bogfremstilling

Af Per Hofman Hansen

I: Dansk kulturhistorisk Opslagsværk.
Udg. af Dansk Historisk Fællesforening,
Bind 1, 1991, s. 81-85.

blev fremstillet omkring år 1100 (se også **bogspredning** og **papir**).

Der kan skelnes mellem 3 forskellige trykteknikker, betegnet som højtryk, dybtryk og fladtryk (se også **billedtryk**). **Højtryk**, der også kaldes **bogtryk**, er ældst, anvendt fra slutningen af 1300-tallet i blok-bøger (**bloktryk**, hvor satsen til en side blev udskåret i ét stykke træ, blot spejlvendt); blokbøger har været kendt i Danmark, men er næppe blevet fremstillet her. Omkring midten af 1400-tallet udviklede Johann Gutenberg (født mellem 1394 og 1399, død 1468) denne teknik ved opfindelsen af de løse typer, der kan sammensættes i det uendelige. Afgørende er, at kun de op-højede partier (højrelieffet) på trykformen (satsen) giver aftryk. Som **dybtryk** betegnes det modsatte princip, kendt som kobberstik, hvor de partier, der skal afgive farve til papiret, ligger som fordybninger i trykformen; inden aftrykket tages, fyldes fordybningerne med farve, og ved trykket trækkes farven over på papiret. Teknikken, der især er blevet anvendt til reproduktion af billeder, udvikledes omkring midten af 1400-tallet og kendes i Danmark fra 1580'erne. Den teknik, som i forbindelse med b. oftest kaldes **fladtryk**, også kendt som stentryk eller litografi (ved reproduktion af billeder hyppigere **plantryk**), blev opfundet i 1798; princippet er her, at såvel de dele, der afgiver farve, som de dele, der ikke gør det, ligger i samme plan. Fladtryk er i 1800-tallet fortrinsvis blevet anvendt i litografi, dvs. ved reproduktion af billeder ved hjælp af stenplader; fra ca. 1915 er fladtryk i Danmark også blevet anvendt i forbindelse med b., hovedsagelig i **offset**, hvor farven i modsætning til litografi ikke overføres direkte fra trykform til papir, men via en gummibeklædt cylinder. Indtil da har højtryk været benyttet, når bøger med alm. tekst skulle trykkes. De løse typer, der har gjort det muligt efter behov at sammensætte forskellige skriftstørrelser (**skriftgrader**) og typeformer (**skriftsnit**), har oftest været støbt i bly. Typerne placeres ved siden af hinanden i linier i en såkaldt vinkelhage, der kan indstilles på den ønskede linielængde. Når vinkelhagen er fyldt ud,

bogfremstilling. Ved b. forstås her dels den tekniske proces, som ligger forud for den færdige bog, dels den historiske udvikling bogproduktionen i Danmark har gennemgået, siden de første håndskrifter

flyttes linierne (satsen) til skibet, der er en zinkplade med metallister på 3 af siderne; når skibet er lagt, er satsen klar til trykning. Dette arbejde, som betegnes sætning, udførtes til ind i 1900-tallet manuelt. Ganske vist udvikledes brugbare **sættemaskiner** i løbet af 1800-tallets første årtier, bl.a. af danskeren Chr. Sørensen (1818–61) i 1840'erne, men mekanisk fremstilling af sats blev dog først alm. efter opfindelsen i 1880'erne af den såkaldte **liniestøbemaschine**, der både støber og sætter hele linier; maskinen, der kendes under navnet **linotypesættemaskinen**, er i Danmark blevet anvendt fra 1898. Trykning foregik til langt ind i 1800-tallet ved hjælp af håndpresser, fra begyndelsen af 1800-tallet gradvis afløst af hurtig- og rotationspresser. **Håndpressen**, der til ind i 1800-tallet var af træ, består af 2 svære sidestolper med mellemliggende tværbjælker. I den øverste findes et hul med gevind, hvori en spindel med en trykplade (digel) nederst er anbragt. På spindelen er monteret en træstang (bengel), hvori man trækker, når aftrykket skal tages. Også de første presser af metal er konstrueret på denne måde, men er dog senere forbedret med et såkaldt knæled i stedet for gevindet. I Danmark afløstes håndpresserne fra slutningen af 1800-tallet af de mekaniserede **hurtigpresser** og **rotationspresser**, hvor satsen monteret på cylindre roterer under trykningen, således at produktionshastigheden kan øges betydeligt (se også **aviser** og **masse litteratur**). I Danmark blev den første hurtigpresse taget i brug i 1825, den første rotationspresse i 1875.

Bogindbinding har fundet sted på forskellig vis. De kostbare håndskrifter og bøger fordrede solide bind, i middelalderen oftest fremstillet af pergament, fra 1500-tallet også af kalve- og fåreskind og til større bøger oksehud og svinelæder. Fra omkring år 1700 anvendtes i både udlandet og Danmark hyppigere papirbind, ofte dekoreret ved hjælp af en særlig indfarvningsteknik, marmorering, der efterligner marmorets overfladestruktur. Fra slutningen af 1700-tallet blev det mere alm. at levere bøger hæftede, hyppigt i papbind, såkaldt hollan-

dering. Fra midten af 1800-tallet gjorde ny teknik det muligt at massefremstille ensartede bind til konkurrencedygtige priser; disse bind kaldes ofte forlagsbind eller komponerede bind i modsætning til håndgjorte bind.

De tidligst kendte **håndskrifter** fremstillet i Danmark er fra omkring år 1100. Landskabslovene er som håndskrifter overleveret i versioner, der er nedskrevet i 1200-tallets første halvdel. Fra 1300-tallet er overleveret de første jordebøger. I særlige tilfælde udsmykkedes håndskrifterne med dekorerede initialer og **miniaturer**, dvs. farvelagte illustrationer; sådanne **illuminerede håndskrifter** kendes i Danmark i tiden fra 1100- til 1500-tallet, hvorefter bogillustrationer fortrinsvis reproduceredes ved hjælp af træsnit (se **billedtryk**). Med indførelsen i Danmark af den trykteknik, som Johann Gutenberg havde udviklet, ophørte i løbet af 1500-tallet også den bogmæssige håndskriftproduktion.

I 1482 blev de første bøger trykt i Danmark. Det skete i Odense, hvor den tyskfødte Johann Snell (død efter 1519) trykte dels det såkaldte Breviarium Ottoniense, dels Guillaume Caoursins beretning om tyrkernes belejring af Rhodos i 1480. I de følgende år bosatte flere, ligeledes tyskfødte **bogtrykkere** sig for kortere eller længere tid i Danmark, således bl.a. Stephan Arndes (død 1519), der i 1486 i Slesvig trykte det såkaldte Missale Slesvicense, det smukkeste danske tryk fra ældre tid. Til København nåede bogtrykkerkunsten i 1489 med den hollandske bogtrykker Gotfred af Ghemen (død omkring 1510), fra hvis trykkeri Den danske Rimkrønike udgik 1495, den første bog trykt på dansk. Herudover kan nævnes Matthæus Brandis, som var virksom i flere danske byer omkring år 1500, Melchior Blumme, der trykte i Århus omkring år 1520, Poul Ræff (død omkring 1534), der virkede i København, Nyborg og Århus samt Hans Vingaard (død 1559), som bl.a. trykte reformatoriske skrifter for Hans Tausen i Viborg og København. Den største boghistoriske bedrift i 1500-tallet er dog uden tvivl Christian III's bibel, trykt 1550 af Ludwig Dietz (død 1559). I anden

halvdel af 1500-tallet regnes danskeren Lorentz Benedicht (død omkring 1604) for den betydeligste bogtrykker, der i 1569 bl.a. medstrede en meget smuk udgave af Hans Thomesøns salmebog trykt med løse nodetyper.

Dansk b. var i 1500- og 1600-tallet præget af tysk stil og typografi (se **skrift**). Også bogillustrationerne hentede deres forbilleder i Tyskland, hvad enten der var tale om træskårne illustrationer eller om kobberstik, der i Danmark anvendtes ved reproduktion af illustrationer til bøger fra 1580, oftest benyttet som titelblad i mere statelige bøger. Fra begyndelsen af 1600-tallet forringedes kvaliteten af såvel bogtryk som bogillustrationer. Enkelte smukke bøger ses dog, således flere af de astronomiske bøger, som Tycho Brahe (1546–1601) udsendte fra sit eget trykkeri på Hven; også udgaverne af dels Salvator Fabris' fægtebog med kobberstik fra 1606, dels Simon Paullis *Flora Danica* i kvartformat fra 1648 kan nævnes. Mere stilrene bøger i barok stilart tryktes henimod 1600-tallets slutning; som eksempler kan nævnes Elefant- og Dannebrogordenernes statutter fra 1693 og Museum Regium fra 1696, fortegnelsen over indholdet af Det kgl. Kunstkammer. Fra begyndelsen af 1700-tallet kan nævnes monumentale værker som Kongeloven fra 1709 og den norgeshistorie, som historikeren Thormodus Torfæus (1636–1719) offentliggjorde i 1711.

Fra midten af 1700-tallet gjorde rokokosten sig gældende i Danmark, hvor især fransk smag fik betydning i forbindelse med b., således som det f.eks. ses i de bøger, som E. H. Berling (1708–50) trykte i København, og hvoraf kan fremhæves Laurids de Thuras *Den danske Vitruvius* fra 1746–49 og *Hafnia Hodierna* fra 1748; begge disse bøger rummer beskrivelser og kobberstik af henholdsvis Danmark-Norges og Københavns bygninger og monumenter. Ligeledes i København trykte Vajsenhusets trykkeri, grundlagt i 1727, i 1755 F. L. Nordens pragtfulde rejseskildring *Voyage d'Égypte et de Nubie*. Også bogtrykkere i provinsen markerede sig, omend i mere beskeden grad. Blandt provinsbogtrykkene kan nævnes G. Z. Munz' *Geografiske Tabeller*, trykt

1776 i Odense, og C. P. Rothes *Torden-skjolds Levnet*, trykt i anden udgave 1772–73 i Viborg.

I slutningen af 1700-tallet introduceredes nyklassicistisk stil med bl.a. de illustrationer, som Johannes Wiedewelt (1731–1802) og Nicolai Abildgaard (1743–1809) tegnede til henholdsvis Ludvig Holbergs *Peder Paars* fra 1772 og sammes Niels Klim fra 1789. Stilen er her mere streng og ren, end det er tilfældet i det forudgående, af rokokoen prægede tidsrum. Også indbinding og typografi karakteriseres ved enkel, prunkløs stil. I Danmark er denne franskpåvirkede smag, der fra omkring år 1800 betegnes empire, fremherskende til ind i 1820'erne. I de følgende årtier gjorde tysk, romantisk kunstopfattelse sig efterhånden gældende; tiden indtil 1890'erne kendetegnes af romantikkens efterligning af middelalderlig gotik, ofte dog med lån fra andre stilarter, anvendelsen af forskellige skriftstørrelser, typeformer og grafiske trykarter i samme bogtryk og en ornamentering af især titelbladet, som eftertiden ofte har fundet ubehersket. Man har kun villet tillægge få bøger kunstnerisk værdi, f.eks. H. V. Kaalunds *Fabler for Børn* fra 1844, illustreret af J. Th. Lundbye (1818–48), og præsten Adam Fabricius' *Illustreret Danmarks Historie for Folket*, hvis første bind illustreredes af Lorenz Frølich (1820–1908). Bogproduktionen voksede som følge af de tryktekniske opfindelser, men den tekniske udvikling resulterede ikke i smukkere bøger. Fra slutningen af 1880'erne påvirkedes dansk b. imidlertid af de opfattelser angående valg af dels typografi, dels grafisk reproduktionsteknik, der tidligere var blevet udformet i både England og Frankrig, og som især var inspireret af middelalderligt boghåndværk; stilen skulle være mere enkel, men også mere karakterfuld. I 1888 stiftedes **Forening for Boghaandværk** i København med det formål at højne kvaliteten af dansk bogtryk og bogbinderi; foreningen, der oprettedes på initiativ af xylografen F. Hendriksen (1847–1938), grundlagde 1893 **Fagskolen for Boghaandværk** og virkede i øvrigt ved at udele præmier, afholde udstillinger og ud-

sende tidsskriftet *Bogvennen*, påbegyndt 1893. I 1890'erne slog den europæiske ungdomstil (= art nouveau) igennem i dansk b. især under indflydelse af den engelske bogtrykker William Morris (1834–96), hvis studier og anvendelse af 1400- og 1500-tallets typeformer fik betydning i de følgende årtier. Blandt de danske bogtrykkere, som lærte af William Morris, kan især nævnes Simon Bernstein (1850–1920), hvis trykkeri lå i København, og Kristian Kongstad (1867–1929), der virkede i Frederiksværk, Fredensborg, Helsingør og Hillerød. Kunstnere som Thorvald Bindesbøll (1846–1908) og Joakim Skovgaard (1856–1933) tegnede bogomslag, bogbind, titelblade m.v.

I 1869 stiftedes **Den typografiske Forening**, der som medlemmer havde både mestre og svende; i 1875 dannedes endvidere dels **Foreningen af danske Bogtrykkere**, dels **Almindeligt dansk Typograf-Forbund**, der skulle varetage henholdsvis arbejdsgivernes og typografernes interesser. I 1881 stiftede typograferne i provinsen **Dansk typografisk Forening**, der i 1903 under navnet **Dansk Typograf-Forbund** sammensluttedes med **Den typografiske Forening**. I 1895 organiserede provinsens arbejdsgivere sig i **Dansk Provins-Bogtrykkerforening**, således at Foreningen af danske Bogtrykkere herefter alene omfattede medlemmer i København. Her stiftedes også **Bogtrykkerforeningen af 1898**, der i 1903 sammensluttedes med Foreningen af danske Bogtrykkere til **Københavns Bogtrykkerforening**.

Bibl. Dansk litteratur indtil 1951 om b. i såvel teknisk som kunstnerisk forstand er registreret i den uafsluttede bibliografi af Johs. Lehm Laursen: *Dansk Litteratur om Bogvæsen*. 1955–56. En kommenteret oversigt over den væsentligste litteratur om B. udkommet efter 1950 er Ingrid Ilsoe: *Printing, book illustration, bookbinding, and book trade in Denmark, 1482–1914. A survey of the most important contributions to the history of the Danish book during the last 35 years i: Gutenberg-Jahrbuch*, 1985, ss. 258–280. – En bibliografisk og boghistorisk beskrivelse af alle kendte danske bøger trykt i kongeriget og hertugdømmet Sles-

vig i tidsrummet 1482–1600, ordnet alfabetisk efter forfattere og anonyme titler, findes i Lauritz Nielsen: *Dansk Bibliografi 1482–1550*. 1919 og samme: *Dansk Bibliografi 1551–1600*. 1931–33; hertil foreligger samme: *Registre til Dansk Bibliografi 1482–1550 & 1551–1600*. 1935. En annoteret bibliografi over væsentlige tryk fra perioden 1482–1699 udgør V. Rosenkilde & C. J. Ballhausen: *Thesaurus Librorum Danicorum*. 15th and 16th century. Kbh. 1987 og C. J. Ballhausen & Paul Johansen: *Thesaurus Librorum Danicorum*. 17. århundrede. Den lærde tid. 1990. – Bøger trykt på tysk i kongeriget samt Slesvig og Holsten i tiden fra år 1600 til år 1700 er i kronologisk orden registreret i P. M. Mitchell: *A Bibliography of 17th Century German Imprints in Denmark and the Duchies of Schleswig-Holstein I–II*. Lawrence. 1969 = Univ of Kansas Pub, Library Ser 28; hertil foreligger samme: *Additions and Corrections*. Lawrence. 1976 = Univ of Kansas Pub, Library Ser 39.

Litt.: B.s historie i Danmark fra ca. 1100 til ca. 1940 er fremstillet i Lauritz Nielsen: *Den danske Bog*. 1941, mens specielt håndskrifternes udvikling til omkring år 1500 er undersøgt af samme: *Danmarks middelalderlige Haandskrifter*. 1937; 1400- og 1500-tallets håndskrifter og bogtryk er behandlet i bred kulturhistorisk sammenhæng i Christian Ejlers & Eric C. Lindgren, red.: *Skrift, Bog og Billede i Senmiddelalderens Danmark*. 1982 = *Bogvennen* 1982. – Overgangen fra det skrevne til det trykte ord er endvidere behandlet i Hans Bekker-Nielsen m.fl., red.: *From script to book. A symposium in Odense*. Odense 1986. De i perioden 1550–1600 offentliggjorte bogtryk er karakteriseret og søgt identificeret med hensyn til trykkere, trykkested og -år i Lauritz Nielsen: *Boghistoriske Studier til Dansk Bibliografi 1550–1600*. 1923. Tidsrummet ca. 1750 – ca. 1780 er behandlet i samme: *Rokoko i dansk Bogkunst*. 1936. – Provinsbogtrykkets historie til midten af 1970'erne er særskilt behandlet i Erik Dal: *Dansk Provinsbogtryk gennem 500 år*. 1982. – B.s kunstneriske udvikling i Europa og enkelte bogtrykkes betydning herfor gennemgås af C. Volmer Norlunde: *Bogtrykkets historie for bogvenner*. 1961. Gengivelser af eksempler på skrifttyper og størrelser samt illustrationer findes hos Lauritz

Nielsen: Dansk typografisk Atlas 1482–1600. 1934. – Den tekniske udvikling er behandlet i Jo-kum Smith: Bogfremstilling. 1968 og i Eli Reimer: Den satstekniske udvikling fra 1440 til 1983. 1983. De typografiske målesystemer beskrives i Eli Reimer: Det typografiske system. Et forsøg på en forklaring. 1990. – En oversigt over de grafiske metoder gives i Søren Willumsen & Jørn Ørnstrup: Bogillustration. De grafiske metoder, deres historie og teknik. 1981 og i den meget detaljerede Bamber Gascoigne: How to identify prints. A complete guide to manual and mechanical processes from woodcut to jet ink. London 1986. – Bogindbindingens tekniske og kunstneriske udvikling i Europa siden oldtiden er fremstillet i H. O. Bøggild-Andersen & E. C. J. Wolf: Bogbindets historie. 1945. Som praktisk vejledning i bogindbinding foreligger med A. V. Priem-Nielsen m.fl.: Den håndindbundne bog. 1970. Marmorpapirets historie og teknik beskrives i Jan-Olov Nyström: Marmorerbogen. 1990. – Typografiens udvikling er skitseret i C. Volmer Norlunde: Typografisk ABC for bogvenner. 1960. – Herudover kan i alm. henvises til en række artikler af både almen og speciel karakter og med henvisninger til litteratur i Palle Birkelund m.fl., red.: Nordisk Leksikon for Bogvæsen I–II. 1951–62 og til tidsskrifterne Bogvennen. 1893–, Fund Forsk. 1954– og Nord T Biblioteksväsen. Stockholm. 1914–, endvidere kan nævnes Årb Bogvenner. 1917–25.

PHH

bogspredning. Ved b. forstås her kommerciel udgivelse og distribuering af bøger. I Danmark fandt b. sted fra slutningen af 1400-tallet, hvor bøger importeredes fra Tyskland, og det første danske bogtrykkeri oprettedes i Odense (se **bogfremstilling**). B. voksede langsomt, efterhånden som aftagerkredsen blev udvidet (se også **læsefærdighed**), og fik et betydeligt omfang i løbet af 1800-tallet, da bogproduktionen mekaniseredes og folkeoplysningen satte ind (se også **masselitteratur**).

En bogudgivelse bekostes oftest af en **bogforlægger** eller et **bogforlag**, og de til enhver tid eksisterende **forlæggere/forlag** får dermed afgørende indflydelse på, hvilke bøger der udgives i handelen, samtidig med at de fastsætter antallet af eksemplarer, der skal trykkes og distribueres, det såkaldte (**bog**)**oplag**. Forlægger eller

forlag står som regel anført på bogens titelblad, med mindre **Eget forlag, I kommission** eller navnet på en udgiverinstitution angiver, at en forfatter eller institution har bekostet udgivelsen (se også **udgiverselskaber**). I 1500- og 1600-tallet anføres en forlægger i formen **Sumptibus** eller **Impensis N.N.** (forlæggerens navn) eller på dansk **Paa N.N.s Bekostning**; senere hedder det **Forlagt af N.N.** eller **Paa N.N.s Forlag**. Forlagsvirksomhed eller forlagsboghandel var til langt ind i 1800-tallet nært forbundet med detailboghandel, også betegnet **sortimentsboghandel**. Forlæggerne var næsten altid selv boghandlere, og de mest fremtrædende boghandlere var de, der var så kapitalstærke, at de også kunne drive forlagsvirksomhed.

I **kongeriget** har forlagsvirksomhed siden reformationen 1536 overvejende været knyttet til København, og det samme gjaldt til ind i 1800-tallet boghandelen. Herfra foretog **boghandlere**, i 1500- og 1600-tallet også benævnt **bogførere**, rejser til de tyske bogmesser i Frankfurt og Leipzig, hvor de til dels ved byttehandel erhvervede udenlandske bøger, og herfra drog de ud og handlede i de danske provinsbyer, gerne i forbindelse med de faste markeder, hvorunder de lejede stadeplads i kirkerne. Stor omsætning havde de i 1500- og 1600-tallet hovedsageligt på gængse bogtyper som f.eks. almanakker, bibler, salme-, bønne- og skolebøger, men Trediveårskrigen i Tyskland (1618–48) synes ca. 1630–50 at have gjort København til noget af et nordeuropæisk boghandelscentrum, hvad der sammen med nogle danske forfatterskaber af internationalt ry medførte et opsving for forlagsboghandelen. I 1630'erne åbnede hollandske boghandlere filialer på Københavns Børs, i 1634 udnævntes den første privilegerede universitetsboghandler, i 1640 udkom den ældst kendte **boghandlerekatalog** og i 1642 den første **antikvar-katalog**. Da den førende boghandler Joachim Moltke døde i 1664, efterlod han et lager af danske bøger og forlagsskrifter på over 50.000 eksemplarer.

Antikvarboghandel eller handel med brugte bøger foregik jævnsides med alm.

Dansk kulturhistorisk Opslagsværk

redigeret af

Erik Alstrup og Poul Erik Olsen

I

Udgivet af

Dansk Historisk Fællesforening

1991